

Το πρόταγμα της κοινωνικής χειραφέτησης και η αμφισβήτηση του κράτους

1. Το κράτος ως μηχανισμός καταπίεσης ανθρώπων και το ζήτημα της εξάλειψής του

Η συνάφεια της κοινωνικής χειραφέτησης με την προοπτική κατάργησης του κράτους αποτέλεσε κομβικό σημείο της σοσιαλιστικής σκέψης: υπήρξε ζήτημα αρχής για τους θεωρητικούς-εισηγητές του επιστημονικού σοσιαλισμού, τον Μαρξ και τον Ένγκελς, αλλά και αφετηριακή θέση του αναρχικού κομμουνισμού, με κορυφαίο εκπρόσωπό της τον Ρώσο επαναστάτη Μπακούνιν. Μάλιστα, οι απόψεις του τελευταίου αναφορικά με το κράτος διαμορφώθηκαν ή διατυπώθηκαν, εν πολλοίς, στα πλαίσια της θεωρητικής και πολιτικής αντιπαράθεσης με τους Μαρξ και Ένγκελς.

Στο φόντο της αποτυχίας των σοσιαλιστικών επιχειρημάτων του 20ού αιώνα η κριτική που άσκησε ο Μπακούνιν σε αυτό που ο ίδιος είχε προσάψει στον Μαρξ και αποκαλούσε *κρατικό σοσιαλισμό* φαίνεται σήμερα να διεκδικεί την ιστορική δικαίωση¹. Αυτό το αναγνωρίζουν και ορισμένοι ερευνητές μαρξιστικής αναφοράς.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σχετική επισήμανση του Γ. Ρούση: «Σήμερα, όμως, μετά την κατάρρευση του “υπαρκτού σοσιαλισμού” ...θα μπορούσε κανείς ...να εντοπίσει στον Μπακούνιν μια ικανότητα πρόβλεψης για την πορεία του σοσιαλιστικού κράτους, η οποία αν μη τι άλλο θα πρέπει να οδηγήσει κάποιους επαναστάτες θεωρητικούς να πάρουν σοβαρά υπόψη τους ορισμένα τουλάχιστον από τα αντιεξουσιαστικά, αντικρατικιστικά επιχειρήματα του Μπακούνιν». Ο ίδιος συμπεραίνει ότι «τώρα πια είναι αποδεδειγμένο ότι τα κομμουνιστικά κόμματα μετατράπηκαν σε γραφειοκρατικούς, ιερατικούς μηχανισμούς, όπως είχε προβλέψει ο Μπακούνιν, και ότι οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν για τη σοσιαλιστική επανάσταση επηρέασαν και τη φύση του καθεστώτος που προέκυψε από αυτήν»².

Στο φόντο λοιπόν αυτών των γνωστών ιστορικών γεγονότων, το ζήτημα της σχέσης κοινωνικής χειραφέτησης και αμφισβήτησης του κράτους καθίσταται για τους εκπροσώπους της σοσιαλιστικής σκέψης ιδιαίτερος επίμαχο. Επίσης, για ευνόητους λόγους καθίσταται επίκαιρη η επανεξέταση των απόψεων που διατύπωσαν αναφορικά με το παραπάνω θέμα οι εκπρόσωποι του επιστημονικού σοσιαλισμού Μαρξ και Ένγκελς, καθώς και του αναρχικού κομμουνισμού, με κορυφαίο τον Μπακούνιν³.

Ο Περικλής Παυλίδης είναι λέκτορας ΠΤΔΕ στο ΑΠΘ.

Καταρχήν, τόσο οι Μαρξ και Ένγκελς όσο και ο Μπακούνιν συμφωνούν ως προς τον καταπιεστικό-εκμαυλιστικό ρόλο του κράτους και ως προς το στόχο της καταστροφής του σε μια διαδικασία σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Ο Μαρξ από τα νεανικά του χρόνια είχε ασκήσει κριτική στην κρατική εξουσία (στο πρωσικό γραφειοκρατικό κράτος)⁴ και είχε επισημάνει τα αλλοτριωτικά χαρακτηριστικά των γραφειοκρατικών σχέσεων ως σχέσεων εξουσίας και υποταγής.

Για τους κλασικούς του μαρξισμού η κατάργηση του κράτους ως μηχανισμού υπεράσπισης της ταξικής κυριαρχίας είναι συνυφασμένη με την υπέρβαση της κοινωνικής αποξένωσης, την κατάργηση των ταξικών διαφορών και συγκρούσεων.

Ο Μπακούνιν θεωρεί το κράτος ως τον πιο σημαντικό μηχανισμό κοινωνικής καταπίεσης, ως μian απόλυτη αιτία εκμεταλλευτικών σχέσεων, η εξάλειψη της οποίας αποτελεί προϋπόθεση για την επιτυχία κάθε σοσιαλιστικού εγχειρήματος.

Ενώ, όμως, ως προς τον τελικό στόχο εξάλειψης του κράτους οι απόψεις των Μαρξ, Ένγκελς και Μπακούνιν συγκλίνουν, ως προς τη διαδικασία που οδηγεί σε αυτόν το στόχο και ως προς την ευρύτερη μεθοδολογία μελέτης του κρατικού φαινομένου υπάρχουν μεταξύ τους πολύ μεγάλες διαφορές τις οποίες θα ήταν χρήσιμο να αναδείξουμε.

Οι Μαρξ και Ένγκελς θεωρούν ότι το κράτος δεν είναι δυνατόν να καταστραφεί αίφνης από μian απότομη επαναστατική ενέργεια. Το κράτος θα εξακολουθήσει να υπάρχει και μετά την ανατροπή της κεφαλαιοκρατίας, ακολουθώντας βέβαια πορεία μαρασμού, σε μια περίοδο μετάβασης προς την ώριμη αταξική κοινωνία.

Στην εν λόγω άποψη των κλασικών του μαρξισμού ο Μπακούνιν ασκεί δριμύτατη κριτική. Θεωρώντας το κράτος έναν *sui generis* μηχανισμό καταπίεσης, υποστηρίζει ότι η οποιαδήποτε ανοχή στο κράτος μετά τη νίκη της σοσιαλιστικής ανατροπής θα οδηγήσει σε ένα νέο εκμεταλλευτικό καθεστώς, όπου την καταπίεση δεν θα ασκούν πλέον οι αστοί αλλά οι κατέχοντες την κρατική εξουσία διευθυντές-διοικητές. Τοιοιτοτρόπως, ο Μπακούνιν προβάλλει ως πρόδρομος όλων εκείνων που αρκετά χρόνια μετά έκαναν λόγο περί νέας κρατικής διευθυντικής άρχουσας τάξης στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού»⁵.

Ο Μπακούνιν εκκινεί από την ιδέα ότι η σοσιαλιστική επανάσταση θα πρέπει να εξάλειψει όλες τις μορφές ανισότητας και, συνακόλουθα, όλες τις μορφές εξουσιαστικών σχέσεων – σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής. Η άρνηση του κράτους συνάπτεται με την απόλυτη άρνηση κάθε εξουσίας. Ουσιαδης και αναπόσπαστο στοιχείο της ελευθερίας «Είναι η εξέγερση του ατόμου ενάντια σε κάθε εξουσία, θείκη κι ανθρώπινη, συλλογική κι ατομική»⁶.

Σημαντική πτυχή του μπακουινικού αντικρατισμού είναι η κατάφαση της απόλυτα αυτοδιαχειριστικής οργάνωσης της κοινωνίας την επαύριον της επανάστασης, βάσει μιας δεδομένης, σχεδόν έμφυτης, ικανότητας των μαζών να κατανοούν τα συμφέροντά τους και να διαχειρίζονται συλλογικά τις κοινές υποθέσεις τους. Το ιδεώδες της κοινωνικής χειραφέτησης αναδύεται κατά τον Μπακούνιν «μέσα από τα βάθη του λαϊκού ενστίκτου»⁷.

Για τον παραπάνω λόγο η ίδια η εξέγερση των μαζών κατά του κράτους και της αστικής κοινωνίας καθώς και η διαδικασία της επαναστατικής αναδόμησης των κοινωνικών σχέσεων δεν απαιτούν την εμπλοκή κανενός διευθυντικού επιτελείου, αποτελούμενου από φωστήρες της επαναστατικής θεωρίας-στρατηγικής. Η επαναστατική πρωτοπορία το μόνο

που μπορεί να κάνει «είναι να διαδώσει στις μάζες ιδέες που θα αντιστοιχούν στα ένστικτά τους. Όλα τα υπόλοιπα πρέπει και μπορεί να τα κάνει μόνο ο ίδιος ο λαός»⁸.

Έτσι, λοιπόν, ο Μπακούνιν απορρίπτει την κομματική καθοδήγηση της σοσιαλιστικής επανάστασης, γεγονός που αποτέλεσε ζήτημα οξύτατων αντιπαραθέσεων με τους Μαρξ και Ένγκελς στα πλαίσια της Α' Διεθνούς.

Αρνούμενος κάθε εγχείρημα επιστημονικής τεκμηρίωσης του ιδεώδους της κοινωνικής χειραφέτησης ο Μπακούνιν δηλώνει ότι «... οι λαϊκές μάζες φέρνουν μέσα τους, στα λιγότερο ή περισσότερο εξελιγμένα ένστικτά τους, στην ιστορία τους, στις καθημερινές τους ανάγκες και στις συνειδητές ή ασυνειδητές επιθυμίες τους, όλα τα στοιχεία της μελλοντικής φυσικής τους οργάνωσης»⁹.

Αλλά ούτε οι Μαρξ και Ένγκελς αρνούνται την αυτενέργεια των επαναστατημένων εργατών. «Η απελευθέρωση των εργατών θα πρέπει να κατακτηθεί από τους ίδιους τους εργάτες»¹⁰, έγραφε ο Μαρξ στο *Προσωρινό Καταστατικό της Διεθνούς Ένωσης Εργατών*. Ωστόσο, όμως, οι κλασικοί του μαρξισμού τάσσονται υπέρ της οργανωμένης πολιτικής καθοδήγησης του σοσιαλιστικού εγχειρήματος και, μάλιστα, όχι από οποιονδήποτε αλλά από τους φορείς της σοσιαλιστικής θεωρίας και στρατηγικής. Τάσσονται, επίσης, υπέρ της δημιουργίας ενός εργατικού κράτους, το οποίο θεωρούν αναγκαίο για την ίδια τη χειραφέτηση των εργατών. Αναγνωρίζουν, δηλαδή, την αναγκαιότητα μιας σοσιαλιστικής πολιτικής αυθεντίας, έστω υπό τον έλεγχο των εργατών, η οποία δεν θα υποκαθιστούσε, βέβαια, την εργατική τάξη στην εκπλήρωση της χειραφετικής της αποστολής, θα διαδραμάτιζε ωστόσο σημαντικό ρόλο στην επιτυχή έκβαση αυτής της υπόθεσης.

Η ιδέα τους αυτή περί εργατικού κράτους απορρέει από την πεποίθηση ότι η μετάβαση από την κεφαλαιοκρατία στην ώριμη κομμουνιστική κοινωνία είναι ζήτημα ολόκληρης ιστορικής περιόδου. Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας δεν μπορεί να γίνει αίφνης με χρονικά σύντομες επαναστατικές ενέργειες, αλλά θα απαιτήσει μεγάλης διάρκειας διαδικασίες που αφορούν την ανάπτυξη των νέων σχέσεων παραγωγής, των παραγωγικών δυνάμεων και της σοσιαλιστικής συνείδησης των ανθρώπων.

Σε όλη αυτή τη μεταβατική περίοδο το εργατικό κράτος θα πρέπει να λειτουργήσει ως μηχανισμός άσκησης βίας πάνω στους εκπροσώπους των εκμεταλλευτικών τάξεων, για την καταστολή της αντίστασής τους και των παλινορθωτικών τους προσπαθειών¹¹.

Επικεφαλής του αγώνα για την κατάκτηση της εξουσίας και την αλλαγή της κοινωνίας θα είναι η πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης και, συνάμα, ο φορέας του επιστημονικού επαναστατικού προγράμματος, το οποίο μετά την κατάληψη της εξουσίας θα καταστεί διαμέσου του κρατικού μηχανισμού πρόγραμμα εξέλιξης ολόκληρης της κοινωνίας.

Η εν λόγω μαρξιστική άποψη για την αναγκαιότητα πολιτικής-κρατικής οργάνωσης του σοσιαλιστικού εγχειρήματος προκάλεσε τις πιο αποφασιστικές ενστάσεις του Μπακούνιν. Καμία οργάνωση (πολιτική ή κρατική) δεν θα πρέπει να χειραγωγήσει τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η ίδια η ύπαρξη πολιτικού ή κρατικού επαναστατικού επιτελείου συνιστά, κατά τη γνώμη του, χειραγωγή των εργαζομένων, ενώ η χειραφέτησή τους, για να είναι αυθεντική, θα πρέπει εξ επαρχής να συνδέεται με την απόλυτη αυτενέργειά τους. Το ιδεώδες της κοινωνικής χειραφέτησης είναι εφικτό μόνο διαμέσου απολύτως χειραφετικών μεθόδων και διαδικασιών.

Απειθυνόμενος στον Μαρξ και τους οπαδούς του ο Μπακούνιν δηλώνει: «Οι μαρξιστές ...αντιλαμβάνονται ότι μια κυβέρνηση επιστημόνων... θα 'ναι μια πραγματική δικτατορία ανεξάρτητα απ' τη δημοκρατική της μορφή»¹², «Λένε ότι αυτός ο κρατικός ζυγός, αυτή η δικτατορία, είναι ένα αναγκαίο, μεταβατικό στάδιο για να μπορέσουμε να φθάσουμε στην ολόπλευρη χειραφέτηση του λαού ... Έτσι, για να χειραφετηθούν οι λαϊκές μάζες, θα πρέπει πρώτα να υποδουλωθούν...Απαντούμε ότι κάθε δικτατορία δεν μπορεί να 'χει κανέναν άλλο σκοπό απ' τη διαιώνισή της...»¹³.

2. Το ζήτημα της αυτενέργειας των εργαζομένων στη διαδικασία της κοινωνικής χειραφέτησης.

Αναδύεται εδώ το θεμελιώδες ερώτημα του κατά πόσο είναι εφικτή η απόλυτη αυτενέργεια του συνόλου των εργαζομένων στον αγώνα για την κοινωνική τους χειραφέτηση.

Το πρόβλημα αυτό χρήζει μεγάλης προσοχής, εάν δεν επιθυμούμε να ερμηνεύουμε τις ιστορικά γνωστές περιπτώσεις χειραγώγησης των εργατών από το ίδιο τους το κόμμα ή το κράτος απλά ως συνέπεια της βούλησης και της πανουργίας μιας εργατικής γραφειοκρατίας, πολιτικής ή κρατικής.

Ας δούμε όμως τι μπορεί να σημαίνει η λέξη αυτενέργεια από τη σκοπιά του ιδεώδους της κοινωνικής χειραφέτησης. Από την εν λόγω σκοπιά, αυτενέργεια μπορούν να έχουν εκείνα τα τμήματα των μισθωτών εργαζομένων τα οποία συνειδητά επιλέγουν το δρόμο της κοινωνικής χειραφέτησης, της ανατροπής της κεφαλαιοκρατίας και οικοδόμησης της αταξικής κοινωνίας. Η συνειδητοποίηση των εργαζομένων αλλά και η συνεπής συνειδητή δράση συνιστά τον πυρήνα της εργατικής αυτενέργειας. Αυτό σημαίνει ότι η αυτενέργεια προϋποθέτει την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης. Αυτενέργεια στην υπόθεση της κοινωνικής χειραφέτησης μπορεί να έχει η εργατική τάξη ή, ακριβέστερα, εκείνο το μέρος της εργατικής τάξης που έχει αποκτήσει συνείδηση των ταξικών του συμφερόντων και των ιστορικών του δυνατοτήτων. Ως εκ τούτου, κάθε ταξικός αγώνας προϋποθέτει την ταξική συνείδηση.

Ο Μαρξ επισημαίνει την ουσιαστική διαφορά μεταξύ της εργατικής τάξης, η οποία αποτελεί τάξη καθ' εαυτή, βάσει της αντικειμενικής της θέσης στην κοινωνική στρωμάτωση, βάσει της αντικειμενικής σχέσης στην οποία εμπλέκεται με την κυρίαρχη αστική τάξη, και της εργατικής τάξης η οποία κατέστη τάξη για τον εαυτό της, αναγνώρισε δηλαδή τη θέση της στην κοινωνία, τα ταξικά της συμφέροντα και την προοπτική χειραφέτησής της. Τάξη για τον εαυτό της είναι η εργατική τάξη (το μέρος της εργατικής τάξης) που ανέρχεται στο επίπεδο του πολιτικού αγώνα κατά της αντίπαλης τάξης με στόχο την κοινωνική της απελευθέρωση¹⁴.

Έτσι, λοιπόν, διακρίνουμε δύο επίπεδα συγκρότησης της τάξης: α) το επίπεδο στο οποίο η τάξη υφίσταται ως αντικειμενική-ανεξάρτητη από τη συνείδηση πραγματικότητα στα πλαίσια μιας αντικειμενικής σχέσης με μια άλλη τάξη και β) το επίπεδο στο οποίο η τάξη (μέρος της τάξης) αποκτά συνείδηση της ταξικής της θέσης και αγωνίζεται συνειδητά κατά του ταξικού της αντιπάλου.

Ο διαχωρισμός της εργατικής τάξης σε τάξη καθ' εαυτή και τάξη για τον εαυτό της οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν είναι όλη η εργατική τάξη αυτή που συμμετέχει (που μπορεί να

συμμετάσχει) στην ταξική πάλη. Το τμήμα της που συμμετέχει στον πολιτικό αγώνα είναι αυτό το οποίο διαθέτει ταξική πολιτική συνείδηση και λειτουργεί, συνεπώς, ως μια πρωτοπορία της τάξης συνολικά. Η ανύψωση της εργατικής τάξης στο επίπεδο της τάξης για τον εαυτό της δεν είναι εξ υπαρχής δεδομένη και αυτονόητη.

Αν η κατάληψη της κρατικής εξουσίας συνιστά απόρροια πολιτικών συγκρούσεων, οι συγκρούσεις αυτές προϋποθέτουν με τη σειρά τους τη συνειδητοποίηση των υφιστάμενων αντιθέσεων μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων-στρωμάτων-τάξεων. Κατά συνέπεια, η κρατική εξουσία προϋποθέτει τις πολιτικές σχέσεις και την πολιτική συνείδηση (την αντανάκλαση στην πολιτική συνείδηση των κοινωνικών αντιθέσεων). Οι τάξεις καθίστανται υποκειμένα των πολιτικών σχέσεων μόνο στο βαθμό που αποκτούν ταξική πολιτική συνείδηση. Ταξική συνείδηση αποκτούν οι τάξεις στα πλαίσια των συγκρουσιακών σχέσεων με την αντίπαλη τάξη.

Η άμεση, όμως, εμπειρική αντανάκλαση της κυρίαρχης κοινωνικής σύγκρουσης δεν συνιστά ακόμη κατανόηση των αιτιών που τη γεννούν και των δυνατοτήτων-προοπτικών υπέρβασής της. Η αλήθεια των κοινωνικών φαινομένων δεν αποκαλύπτεται στην αμεσότητα της εμπειρικής πρόσληψής τους, παρά στη θεωρητική σύλληψη των συναφειών που τα καθορίζουν.

Πραγματική κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων σημαίνει ανακάλυψη των αντιφάσεων τους, καθώς και των λανθανουσών προοπτικών εξέλιξης που αυτές εμπεριέχουν. Μια τέτοια κατανόηση εκ μέρους των μισθωτών-εργαζομένων προϋποθέτει υπέρβαση της καθημερινής συνείδησής τους, υπέρβαση των αναπόφευκτων αυταπατών και φενακών που χαρακτηρίζουν αυτή τη συνείδηση. Τουτέστιν, «επαναστατική ιδεολογία της εργατικής τάξης υπάρχει μόνον όταν βασίζεται στη διαρκή κριτική της αυθόρμητης ιδεολογίας της...»¹⁵.

Από τη στιγμή που η εκπόνηση της στρατηγικής του κινήματος κοινωνικής χειραφέτησης απαιτεί συγκεκριμένη θεωρητική εργασιακή προσπάθεια και μια γενική ικανότητα θεωρητικού στοχασμού, η υπόθεση αυτή, αναπόφευκτα, δεν μπορεί να αφορά ολόκληρη την τάξη των μισθωτών εργαζομένων, η οποία ως προϊόν ενός υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας στερείται, στην πλειονότητά της, ικανοτήτων θεωρητικής-επιστημονικής σύλληψης της πραγματικότητας. Μια πρωτοπορία, ως φορέας της σοσιαλιστικής θεωρίας και στρατηγικής, κρίνεται αναγκαία, προκειμένου να υπάρξει συνειδητή σοσιαλιστική πράξη, να υπάρξει αυτενέργεια της εργατικής τάξης, πολιτική δράση με βάση τις εγνωσμένες προοπτικές χειραφέτησής της.

Ο Μπακοΐνιν, καταφάσκοντας την πλήρη αυτενέργεια των εργατών σε ζητήματα ταξικής συνειδητοποίησης, αναγνωρίζει χειραφετικές δυνατότητες στην αυθόρμητη, καθημερινή τους συνείδηση. Όπως ισχυρίζεται «...ο λαός, καθοδηγούμενος παντού από το θαυμαστό αισθητήριο του αλλά και από το ένστικτό του, έχει καταλάβει ότι η πρώτη προϋπόθεση της πραγματικής χειραφέτησής του ...είναι πριν απ' όλα μια ριζική μεταρρύθμιση των οικονομικών του συνθηκών»¹⁶.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι παρόμοια εξιδανίκευση της καθημερινής συνείδησης των εργατών συναντάμε και στον εκπρόσωπο του σοσιαλισμού των εργατικών συμβουλίων Α. Πάνεκουκ. Ο ίδιος δήλωνε ότι «Η απαιτούμενη επίγνωση δεν μπορεί να αποκτηθεί σαν εκπαίδευση μιας αμαθούς μάζας από μορφωμένους δασκάλους που κατέχουν την επιστήμη...υπάρχουν χιλιάδες έξυπνοι εργάτες που, μόλις δώσουν προσοχή σε αυτά τα

προβλήματα [στα προβλήματα της εργασίας – Π.Π.], θα έχουν την ικανότητα, στηριγμένοι στην προσωπική τους γνώση, να αντιληφθούν καλύτερα και λεπτομερέστερα την οργάνωση του αγώνα και την οργάνωση της εργασίας τους»¹⁷.

Οι παραπάνω απόψεις παραγνωρίζουν, όμως, το γεγονός ότι η άμεση αντίληψη των εργατών αναφορικά με την πραγματικότητα της καταπίεσής τους κάθε άλλο παρά οδηγεί στη συνειδητοποίηση της σκοπιμότητας και του εφικτού της κοινωνικής τους απελευθέρωσης. Επί του ζητήματος αυτού πιστεύω ότι διατηρεί πλήρως τη μεγάλη θεωρητική και πολιτική σημασία της η άποψη του Β.Ι. Λένιν, ότι η συνείδηση που διαμορφώνει αυθόρμητα η εργατική τάξη οδηγεί στην υποταγή στην αστική ιδεολογία¹⁸.

Τι συμβαίνει, όμως, μετά την ανατροπή της εξουσίας του κεφαλαίου; Ποιες θα είναι οι συνέπειες του διαχωρισμού της επαναστατημένης τάξης σε μια πρωτοπορία καθοδηγητών και μια μάζα εκτελεστών; Ποια θα είναι η τύχη του κράτους μετά τη νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης, όταν για την επιτυχία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος κρίνεται αναγκαία η ύπαρξη μιας επαναστατικής-καθοδηγητικής πρωτοπορίας;

Αυτό που στην πράξη συνέβη στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ήταν, ως γνωστόν, η εκτρωματική διόγκωση (αντί του μαρασμού) του κρατικού μηχανισμού, η γραφειοκρατικοποίηση και αποξένωσή του από την πλειοψηφία των εργαζομένων και ο σταδιακός εκφυλισμός του μέχρι του σημείου που αυτός ο διευθυντικός μηχανισμός ήταν ανίκανος να διευθύνει οτιδήποτε.

Ορισμένοι ερευνητές (Τζίλας, Λεφόρ, Βοσλένσκυ κ.ά.) θεωρούν ως βασικό αίτιο αυτής της κατάληξης την πρωτότερη ανάδειξη, μεταξύ των επαναστατημένων εργατών, μιας ηγετικής πρωτοπορίας, η οποία μετά τη νίκη της επανάστασης μετεξελίχθη σε νέα άρχουσα τάξη. Κατ' αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνουν, εκόντες άκοντες, τον Μπακούνιν, ο οποίος είχε προειδοποιήσει ότι η υποταγή των λαϊκών μαζών σε μια επαναστατική αυθεντία θα οδηγήσει μετά τη νίκη της επανάστασης στη δικτατορία των επαϊόντων επί της συντριπτικής πλειονότητας των εργαζομένων.

Πρόκειται για ερμηνείες του γραφειοκρατικού εκφυλισμού των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων ως αποτελέσματος βουλνισαρχικών ενεργειών της προϊπάρχουσας κομματικής πρωτοπορίας. Ο Τζίλας δηλώνει, φερ' ειπείν, ότι, ενώ στο παρελθόν η άνοδος μιας τάξης στην εξουσία ήταν το αποτέλεσμα της προηγούμενης διαδικασίας διαμόρφωσης και ανάπτυξής της, στην περίπτωση της ΕΣΣΔ ο Στάλιν υπήρξε ο δημιουργός της νέα άρχουσας τάξης, η οποία διαμορφώθηκε τελειωτικά μετά την ανάκτηση της εξουσίας από τους επαγγελματίες επαναστάτες του μπολσεβίκικου κόμματος¹⁹. Ο Λεφόρ, αναφερόμενος στη σοβιετική γραφειοκρατία, υποστηρίζει ότι «Η γραφειοκρατία δεν είναι τάξη όσο δεν είναι άρχουσα τάξη ...»²⁰. Ο δε Βοσλένσκυ ισχυρίζεται ότι «Ο επαναστάτης Λένιν επινόησε την οργάνωση των επαγγελματιών επαναστατών. Ο απάρταξικ Στάλιν επινόησε τη Νομενκλατούρα»²¹. Με άλλα λόγια, η περιβόητη «γραφειοκρατική άρχουσα τάξη» υπήρξε προϊόν αυτο-δημιουργίας!

Η ένστασή μας στις παραπάνω απόψεις είναι η εξής: για να μπορέσει η κομματική ηγεσία ή και το σύνολο της κομματικά οργανωμένης επαναστατικής πρωτοπορίας να θέσει υπό τον ολοκληρωτικό έλεγχο της τον κρατικό μηχανισμό, χρειάζεται όχι μόνο η ίδια να επιθυμεί κάτι τέτοιο, αλλά να έχει και την εξουσιοδότηση ή έστω την ανοχή της κοινωνίας,

με δεδομένη την αδυναμία των εργαζομένων να αναλάβουν άμεσα τη διεύθυνση-διαχείριση των κοινών υποθέσεων.

Η δύναμη των φορέων της κρατικής εξουσίας απέναντι στην κοινωνία είναι συνυφασμένη με την αδυναμία της κοινωνίας να ελέγξει, να περιορίσει, να αποδυναμώσει αυτή την κρατική εξουσία. Εδώ αγγίζουμε το ζήτημα της υλικότητας του κράτους, των αντικειμενικών –ανεξαρτήτων από τη συνείδηση και βούληση των ανθρώπων– αιτίων ύπαρξης του ως αποξενωμένου από την κοινωνία μηχανισμού διεύθυνσης των κοινών υποθέσεων.

Η υλικότητα του κράτους έγκειται στο γεγονός ότι η ίδια η κοινωνία, όσον αφορά τα υλικά συμφέροντα των μελών της, δεν είναι ενιαία, και κατά συνέπεια τα καθολικά κοινωνικά συμφέροντα που εκφράζει και υπερασπίζεται το κράτος είναι πλασματικά κοινά συμφέροντα, ή αντιστοιχούν μόνο εν μέρει στα ατομικά συμφέροντα των μελών της κοινωνίας, αποτελούν επιμέρους συμφέροντα τα οποία διαμέσου του κρατικού μηχανισμού επιβάλλονται στην υπόλοιπη κοινωνία.

Ο Μαρξ αναφερόμενος στον πυρήνα του κράτους, στον γραφειοκρατικό διεθυντικό μηχανισμό, επισημαίνει ότι «Ο Χέγκελ ξεκινά από το διαχωρισμό του “Κράτους”, της κοινωνίας – των ιδιωτών, των “επιμέρους συμφερόντων” και του “καθολικού καθ’ εαυτό και δι’ εαυτό”, και είναι αλήθεια ότι η γραφειοκρατία στηρίζεται στο διαχωρισμό αυτόν»²².

Η αδυναμία, λοιπόν, της κοινωνίας να καταργήσει το κράτος ως αποξενωμένο εκφραστή και διαχειριστή των κοινών συμφερόντων και υποθέσεων έγκειται στο γεγονός ότι τα μέλη της κοινωνίας έχουν μεταξύ τους διαφορετικά υλικά συμφέροντα. Κατά συνέπεια, αυτό που αποτελεί πραγματικά συλλογική υπόθεση (εκφραζόμενη ως κρατική υπόθεση) για ένα μέρος της κοινωνίας και προσελκύει το αυθεντικό ενδιαφέρον, την ενεργό συμμετοχή και δραστηριότητά του, αποτελεί για ένα άλλο μέρος της κοινωνίας μian αλλότρια υπόθεση, η οποία συνήθως γεννά την αδιαφορία ή, ενίοτε, το πλασματικό κομπορμιστικό ενδιαφέρον για τα «κοινά».

Στην περίπτωση του γραφειοκρατικού εκφυλισμού των κρατών του «παρκατού σοσιαλισμού», θα πρέπει να αναζητήσουμε τα καθοριστικά αίτια όχι στις ραδιουργίες της κομματικής και κρατικής γραφειοκρατίας, αλλά μέσα στην ίδια την κοινωνία, στην ύπαρξη αντίθετων υλικών συμφερόντων στις τάξεις των ίδιων των εργαζομένων. Κάθε διαχωρισμός-διαφοροποίηση των εργαζομένων ως εργαζομένων, δηλαδή μέσα στο σύστημα της κοινωνικής εργασίας, συνιστά και διαφοροποίησή τους ως προς τη συμμετοχή στη διεύθυνση της κοινωνίας, στη διαχείριση των κοινών υποθέσεων, οι οποίες όμως δεν συνιστούν πραγματικά κοινές υποθέσεις.

Ο Α. Τρότσκι επιχειρήσει να ερμηνεύσει τον εκφυλισμό του εργατικού κράτους αναφερόμενος στις αντιθέσεις μεταξύ των εργαζομένων. Υποστήριξε ότι η ανεπάρκεια καταναλωτικών αγαθών προκαλεί τον ανταγωνισμό για την ικανοποίηση βιοτικών αναγκών. Εδώ βρίσκονται, κατά τη γνώμη του, τα αίτια που γεννούν το γραφειοκρατικό κράτος στο σοσιαλισμό, μιας και αυτό το κράτος αναλαμβάνει το έργο του διαιτητή και του διανομέα των περιορισμένων πόρων²³.

Η άποψη αυτή του Α. Τρότσκι είναι γενικά ορθή, περιορίζεται όμως στη σφαίρα της διανομής των καταναλωτικών αγαθών χωρίς να ερευνά τις αντιθέσεις στη σφαίρα της κοινωνικής εργασίας.

Ούτε όμως και η άποψη του Ε. Μαντέλ, η οποία συνδέει τη γραφειοκρατικοποίηση της εργατικής εξουσίας με την απουσία ελεύθερου χρόνου στους εργαζόμενους αυτοί να προβούν σε αυθεντική αυτοδιαχείριση, αγγίζει την ουσία του ζητήματος²⁴. Ο χρονικός προσδιορισμός του συσχετισμού μεταξύ αναγκαιότητας και ελεύθερης δραστηριότητας του ανθρώπου, αν και θίγει μια σημαντική παράμετρο της κοινωνικής εργασίας, αφορά ωστόσο και ως επί το πλείστον την ποσοτική θεώρηση της ανθρώπινης δραστηριότητας, χωρίς να προσδιορίζει την ποιοτική της διάσταση, το χαρακτήρα της ίδιας της εργασιακής δραστηριότητας, τις σχέσεις που νομοτελώς αναπτύσσονται στα πλαίσιά της, τον τύπο προσωπικότητας που αυτή η δραστηριότητα διαμορφώνει.

Η ύπαρξη αρκετού ελεύθερου χρόνου, αν και είναι αναγκαία για την αυτοδιαχείριση, δεν διασφαλίζει την ύπαρξη κοινών-καθολικών συμφερόντων μεταξύ των εργαζομένων μέσα στο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, ούτε καθιστά αυτομάτως τους εργαζόμενους ικανούς να συνειδητοποιούν αυτά τα καθολικά συμφέροντα και να τα διαχειρίζονται από κοινού.

3. Οι αντιθέσεις της κοινωνικής εργασίας και η διατήρηση του κράτους στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού»

Αν θέλουμε να εξετάσουμε τώρα την ιστορικά καταγεγραμμένη ανικανότητα της πλειοψηφίας των εργαζομένων να ελέγξουν το εργατικό κράτος σε συνάρτηση με την ύπαρξη διαφορετικών-συγκρουόμενων συμφερόντων μεταξύ τους, τα οποία απορρέουν από την ίδια την κοινωνική εργασία, θα πρέπει να αναφερθούμε στο χαρακτήρα της εργασίας στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Θα πρέπει να εξετάσουμε την εργασία πρωτίστως από τη σκοπιά των υλικών-αντικειμενικών αντιθέσεων της, όπως αυτές οι αντιθέσεις διατηρήθηκαν στις εν λόγω κοινωνίες. Βέβαια, η μελέτη των αντιθέσεων στη σφαίρα της εργασίας δεν εξαντλεί την πραγμάτευση των αιτίων γραφειοκρατικοποίησης των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρό εστιάζει σε μια πτυχή αυτού του φαινομένου, καθοριστικής, κατά τη γνώμη μου, σημασίας.

Από την παραπάνω, λοιπόν, σκοπιά θα πρέπει να επισημάνουμε μια σημαντική αντίθεση, η οποία έγκειται στην αντικειμενική και ανυπέρβλητη, σε συγκεκριμένα ιστορικοκοινωνικά πλαίσια, διάσταση μεταξύ της διοικητικής και εκτελεστικής εργασίας. Διάσταση η οποία εδράζεται στον ευρύτερο διαχωρισμό της διανοητικής από τη χειρωνακτική εργασία. Πρόκειται για το φαινόμενο του υποδουλωτικού καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας. Το πρόβλημα, δηλαδή, της αποξένωσης του κράτους από την κοινωνία έγκειται, πρωτίστως, στην αντικειμενική αδυναμία της κοινωνίας, λόγω του χαρακτήρα της εργασίας της πλειοψηφίας των εργαζομένων, να διευθύνει άμεσα τις καθολικές κοινωνικές υποθέσεις.

Σε ό,τι αφορά τον υποδουλωτικό καταμερισμό εργασίας στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι εκεί οι σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής συνάπτονταν διαλεκτικά με παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες στη μέγιστη ανάπτυξή τους ανήλθαν στο επίπεδο της εκμηχανισμένης παραγωγής. Η εκμηχάνιση της παραγωγής αποτέλεσε σημαντικό βήμα προς την εξάλειψη της χειρωνακτικής και επίπονης εργασιακής προσπάθειας χωρίς όμως να καταργήσει τη χειρωνακτική εργασία. Το 1985 ο αριθμός των

εργαζομένων της ΕΣΣΔ που ασχολούνταν με χειρωνακτική εργασία ανερχόταν στον τομέα της βιομηχανίας στα 13,3 εκ. άτομα (34,9 %), στον τομέα των κατασκευών στα 6,5 εκ. άτομα (56,4%) και στην αγροτική οικονομία στα 17 εκ. άτομα²⁵.

Χειρωνακτική εργασία (είτε με τη μορφή του χειρισμού αμιγώς χειροκίνητων εργαλείων είτε με τη μορφή της χειρωνακτικής υπηρετήσης μηχανών) σημαίνει άμεση εμπλοκή του εργαζομένου, ως φυσικής δύναμης, στην παραγωγική διαδικασία. Πρόκειται για είδος εργασίας το οποίο σε καθολική μορφή συνιστά την αφετηριακή και πλέον πρωτόγονη εργασιακή δραστηριότητα. Η χειρωνακτική εργασία κληροδοτείται στο σοσιαλισμό ως στοιχείο όχι απλά του κεφαλαιοκρατικού παρελθόντος, αλλά όλης της προηγούμενης ιστορίας της ανθρωπότητας (ταξικής και προταξικής).

Η αναγκαιότητα μετασχηματισμού της χειρωνακτικής εργασίας στα πλαίσια της οικοδόμησης της αταξικής κοινωνίας αναδεικνύει ένα ειδοποιό γνώρισμα του σοσιαλισμού, το οποίο συνίσταται στο μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και μορφών συνείδησης που χαρακτηρίζουν όλη την προηγούμενη περίοδο ανάπτυξης της ανθρωπότητας (συμπεριλαμβανομένης της ταξικής και προταξικής φάσης). Με αυτή την έννοια ο κομμουνισμός προβάλλει ως ωριμότητα της ανθρώπινης ιστορίας, ως αυθεντική ιστορία της ανθρωπότητας.

Η εξέλιξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων διαμέσου της εκμηχάνισης της παραγωγής περιορίζει τη χειρωνακτική εργασία χωρίς όμως να την καταργεί. Η κεφαλαιοκρατική κοινωνία, από τη στιγμή που στηρίζεται στην αναπαραγωγή της σχέσης μισθωτής εργασίας-κεφαλαίου, δεν δύναται να υπερβεί πλήρως την αρχέγονη μορφή εργασίας και τη συνυφασμένη με αυτή άμεση –εν είδει φυσικής δύναμης– εμπλοκή του εργαζομένου στην παραγωγή. Η πιθανότητα υπέρβασης της χειρωνακτικής εργασίας στην κεφαλαιοκρατία θα σήμαινε κατάργηση της παραγωγής αξίας (συνεπώς και υπεραξίας), κατάργηση των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων, εν γένει, και αυτοκαταστροφή της κεφαλαιοκρατίας.

Η χειρωνακτική εργασία κληροδοτείται, λοιπόν, αναπόφευκτα στη σοσιαλιστική κοινωνία, η οποία και καλείται να την υπερβεί.

Ως άμεσοι παραγωγοί οι εργαζόμενοι των κοινωνιών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» χειρίζονταν μεμονωμένα μέσα εργασίας, ατομικά εργαλεία, ξεχωριστές μηχανές και, συνεπώς, λειτουργούσαν, κυρίως, ως μυϊκή-φυσική δύναμη, ως φυσικός δεσμός μεταξύ αποσπασμένων παραγωγικών διαδικασιών, ως φυσικοί συντελεστές της παραγωγικής διαδικασίας.

Η διατήρηση της χειρωνακτικής εργασίας συνεπαγόταν πολλά ιδιαίτερος αρνητικά για τον εργαζόμενο φαινόμενα, όπως η φυσική προσπάθεια και κόπωση με επιβλαβείς για την υγεία του συνέπειες, αλλά και ο μονότονος-στερεότυπος χαρακτήρας της εργασιακής του δραστηριότητας, υπαγορευμένος από τις μηχανικές-στερεότυπες κινήσεις των εκμηχανισμένων μέσων παραγωγής.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ΕΣΣΔ το 50% της εργασίας των εργαζομένων σε εργαλειομηχανές (της πιο πολυάριθμης κατηγορίας των βιομηχανικών εργατών της ΕΣΣΔ) ήταν εργασία μονότονη και στερεότυπη²⁶. Μία από τις λιγότερο ελκυστικές θέσεις ήταν αυτή στον ιμάντα μεταφοράς (conveyor belt). Με χειρωνακτική, μονότονη εργασία στους ιμάντες μεταφοράς ασχολούνταν, στα τέλη της δεκαετίας του '70, το 22-25 % των εργατών της βιομηχανίας²⁷.

Ταυτόχρονα, η εκμηχάνιση της εργασίας άνοιξε το δρόμο για την εκτεταμένη χρήση επι-

στημονικών γνώσεων στην παραγωγή, δημιούργησε μεγάλες δυνατότητες για δημιουργική-διανοητική εργασία, η οποία συνδέεται με την επιστημονική έρευνα και την εφαρμογή-χρήση των αποτελεσμάτων της. Δημιούργησε, επίσης, ένα πολυπληθές στρώμα τεχνικής και επιστημονικής διάνοησης, χωρίς όμως να καταργήσει το χάσμα μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας.

Αυτή η διαφορά μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας συνιστά διαφορά στο εσωτερικό της εργασίας, συνιστά εσωτερική διάσπαση της κοινωνικής εργασίας.

Ειρήσθω εν παρόδω, ότι η αναρχική ιδεολογία παραγνωρίζει τον αντικειμενικό-νομοτελή (σε συγκεκριμένες ιστορικές βαθμίδες κοινωνικής εξέλιξης) χαρακτήρα της αντίθεσης μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας. Το αναρχικό σύνθημα «Όχι πια διαίρεση της κοινωνίας σε χειρώνακτες και διανοούμενους: όλοι θα είναι, ταυτόχρονα, και το ένα και το άλλο»²⁸ δεν σηματοδοτεί την υπέρβαση της εν λόγω αντίθεσης διαμέσου της ριζικής αλλαγής του χαρακτήρα της εργασίας, παρά συνιστά βουλευσιαρχική απόπειρα να συμπάξουν οι δύο πόλοι στην ατομικότητα του εργαζομένου. Έτσι όμως το πρόβλημα μάλλον διαιωνίζεται παρά επιλύεται.

Η διατήρηση της διαφοράς μεταξύ χειρωνακτικής και επιστημονικής-διανοητικής εργασίας στις κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» συνεπαγόταν το γεγονός ότι η εργασία δεν είχε για όλους τους εργαζομένους δημιουργικό χαρακτήρα, δεν συνέβαλε πάντα στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και συνεπώς δεν θα μπορούσε να καταστεί για όλους εσωτερική ανάγκη.

Αν όμως η εργασία δεν συνιστά εσωτερική ανάγκη για όλους τους εργαζομένους, τότε για κάποιους συνιστά ανάγκη εξωτερική, ανάγκη που επιβάλλεται από εξωτερικούς προς την εργασία παράγοντες (από υλικές-χρηματικές επιδιώξεις, από ηθικούς κανόνες, από διοικητικούς μηχανισμούς εργασιακής πειθαρχίας).

Είναι εύστοχη η επισήμανση του Ράντοβαν Ρίχτα ότι «όσον καιρό η ίδια η εργασία δεν είναι ο πλούτος του ανθρώπου, κίνητρο της εργασίας γίνεται, αντίστροφα, η μορφή του πλούτου. Το γεγονός ότι η κοινωνικά χρήσιμη δραστηριότητα, με τη μορφή μιας τέτοιας εργασίας, δεν αποτελεί για τον άνθρωπο εσωτερική ανάγκη, αλλά μονάχα μίαν εξωτερική αναγκαιότητα επιβίωσης (ίσως μια κοινωνική υποχρέωση), κάνει ώστε οι ανάγκες του ανθρώπου να τοποθετούνται στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής»²⁹.

Βάσει της διαφοράς μεταξύ της εργασίας ως εσωτερικής ανάγκης και της εργασίας ως ανάγκης εξωτερικής διαμορφώνονται διαφορετικά συμφέροντα, στάσεις, συμπεριφορές των εργαζομένων απέναντι στις εργασιακές τους υποχρεώσεις, απέναντι στους άλλους εργαζομένους, απέναντι στην κοινωνία. Όταν η εργασία αποτελεί για τους ανθρώπους εξωτερική-αλλότρια ανάγκη, τότε η αδιαφορία για την εργασία (η αδιαφορία για την ποιότητα της εργασιακής διαδικασίας και των αποτελεσμάτων της, για την αυθεντικότητα της συνεργασίας με τους άλλους εργαζομένους) και η επιδίωξη ενός παρασιτικού τρόπου ζωής (η επιδίωξη του προσπορισμού των αναγκαιών αγαθών χωρίς εργασιακή προσπάθεια και σε βάρος της εργασίας των άλλων) παραμένει πάντα μια ισχυρή τάση μέσα στην κοινωνία. Σε αυτές τις συνθήκες οι διάφορες μορφές συλλογικότητας μεταξύ των εργαζομένων στην εργασιακή και ευρύτερα κοινωνική δραστηριότητα (κοινότητες, συνεταιρισμοί, κολεκτίβες, συνδικάτα κ.λπ.) μπορούν κάλλιστα να αποτελέσουν έκφραση συλλογικού εγωισμού.

Από αυτή τη σκοπιά είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του M. Munk ότι στη σοσιαλιστική Τσεχοσλοβακία «κανείς δεν εργαζόταν ιδιαίτερα σκληρά στις “επίσημες δουλειές”, όταν το σύνθημα ήταν “να μην πολυκοπιάζεις για μια κρατική εργασία”. Αντιθέτως, οι Τσεχοσλοβάκοι διατηρούσαν τις δυνάμεις τους για “άτυπες” εργασίες και για να επισκευάζουν τις εξοχικές τους κατοικίες»³⁰.

Ο Μπακούνιν, εξετάζοντας την πιθανότητα να διατηρηθεί σε μια σοσιαλιστική κοινωνία η διαφορά μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας, δήλωνε ότι σε αυτή την κοινωνία «όλοι πρέπει να εργάζονται και όλοι πρέπει να μορφώνονται»³¹. Ενώ όμως «με την εξάλειψη των ταξικών διακρίσεων η εκπαίδευση θα είναι προσιτή σε όλους εκείνους που θα έχουν την ικανότητα και την επιθυμία να την επιδιώξουν», η χειρωνακτική εργασία «θα είναι υποχρεωτική για όλους»³². Βλέπουμε λοιπόν πως, ενώ για την εκπαίδευση και τη μόρφωση ο Μπακούνιν υιοθετεί την αρχή της εθελοντικής ενασχόλησης, για τη χειρωνακτική εργασία προτείνει την υποχρεωτική επιβολή της.

Αν όμως πρέπει κάποιος να υποχρεωθεί σε χειρωνακτική εργασία, τότε ποιος θα είναι αυτός που θα τους υποχρεώσει; Ο Μπακούνιν αναγνωρίζει την αναγκαιότητα υποχρέωσης των μελών μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας σε χειρωνακτική εργασία, ενώ ταυτόχρονα αρνείται την αναγκαιότητα ενός διοικητικού μηχανισμού που θα διεκπεραιώσει αυτό το καταναγκαστικό έργο.

Ένας άλλος αναρχικός στοχαστής, ο E. Μαλατέστα, θέτοντας το πρόβλημα της διατήρησης σε μια σοσιαλιστική κοινωνία της αντίθεσης μεταξύ χειρωνακτικών και διανοητικών εργασιών, περιορίζεται στον δεοντολογικό ισχυρισμό ότι σε μια τέτοια κοινωνία «πρέπει όλοι να δουλεύουν συνάμα σωματικά και πνευματικά»³³. Για την περίπτωση να υπάρξουν ανταγωνισμοί στη βάση της παραπάνω αντίθεσης δηλώνει, κατά απλουστευτικό τρόπο, ότι «όταν δουλεύουμε όλοι μαζί προς όφελος του συνόλου, θα δούμε να γεννιέται αυτό το πνεύμα της αδελφότητας και της σύμπνοιας που σήμερα χαρακτηρίζει τα μέλη της οικογένειας, έτσι ώστε κάποιος όχι μόνο δεν θα προσπαθεί ν’ αποφύγει μια κουραστική δουλειά αλλά και θα επιδιώκει να κάνει τις πιο βαριές δουλειές»³⁴.

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η επισήμανση του M. Μπούμπερ, ο οποίος εμφορούμενος από το ελευθεριακό πνεύμα του αναρχικού στοχασμού δηλώνει ότι την επαύριον της κοινωνικής αλλαγής θα πρέπει «να φροντίσουμε να θεσπίσουμε τρόπους ελέγχου του συλλογικού εγωισμού στην καινούρια τάξη πραγμάτων της κοινωνίας»³⁵. Το ερώτημα όμως παραμένει: ποιος θα αναλάβει τον έλεγχο του συλλογικού εγωισμού και κατά πόσο οι εργαζόμενοι, ως φορείς νοοτροπιών συλλογικού εγωισμού, θα είναι σε θέση να ελέγξουν αυτόν που θα τους ελέγχει;

Εδώ αγγίζουμε ένα πολύ σημαντικό αίτιο διατήρησης και ενίσχυσης του κράτους στις κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Το γεγονός, δηλαδή, ότι ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων έπρεπε να καταπιαστεί με την υλοποίηση ανιαρής, κοπιαστικής, ανθυγιεινής εργασίας, με δραστηριότητα που ουδόλως συνιστούσε εσωτερική ανάγκη και που, ως εκ τούτου, γεννούσε ιδιοτελείς σκοπούς όσον αφορά τη συμμετοχή στην κοινωνική εργασία. Γεννούσε δηλαδή την επιθυμία να απαλλαγούν ορισμένοι από το άγχος της κοπιαστικής εργασίας φορτώνοντας τη στις πλάτες άλλων ανθρώπων, με την παράλληλη επιδίωξη να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους εργασιακές θέσεις λιγότερο κοπιαστικές και καλύτερα αμειβόμενες.

Αυτό το φαινόμενο αναπαρήγαγε τη διάσταση μεταξύ προνομιακών –διοικητικών– και μη προνομιακών –εκτελεστικών– εργασιακών θέσεων, αναπαρήγαγε τη διάσπαση των εργαζομένων, την αποξένωση των διευθυντών –εργαζομένων– από τους εργαζόμενους – χειρώνακτες-εκτελεστές. Το αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση και η ανάπτυξη ενός αποξενωμένου από την κοινωνία κρατικού μηχανισμού διεύθυνσης της εργασίας, ο οποίος ταυτόχρονα πρόβαλλε και ως συνεκτική δύναμη της κοινωνικής ολότητας.

Επίσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η εκμηχανισμένη παραγωγή στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» απαιτούσε τη χρησιμοποίηση επιστημονικών γνώσεων για τη διεύθυνση των παραγωγικών διαδικασιών. Ο εργαζόμενος, ως άμεσος-φυσικός συντελεστής της εκμηχανισμένης παραγωγικής διαδικασίας, στερούνταν αντικειμενικά τη δυνατότητα σφαιρικής γνώσης και ελέγχου των παραγωγικών δυνάμεων. Ως άμεσος παραγωγός γνώριζε μόνο τους κανόνες λειτουργίας ξεχωριστών μηχανών, τους οποίους αποδεχόταν (ή υποχρεωνόταν να αποδεχτεί) ως κάτι δεδομένο και απαραβίαστο.

Για την εποπτεία όμως και, ακόμη περισσότερο, για τη διεύθυνση και το σχεδιασμό παραγωγικών διαδικασιών, στο επίπεδο τμήματος, εργοστασίου, κλάδου, κοινωνίας, απαιτείται η ικανότητα και η δυνατότητα συλλογής πληροφοριών για τα αντίστοιχα συστήματα των παραγωγικών δυνάμεων και κατανόησης των συναφειών που τα διέπουν. Συνεπώς, απαιτείται η υπέρβαση της αμεσότητας των συντελεστών της παραγωγής και η επιστημονική γνώση των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων.

Για τους παραπάνω λόγους κατέστη αναπόφευκτη η συγκρότηση ενός ξεχωριστού από τους άμεσους παραγωγούς, ιεραρχημένου, διευθυντικού συστήματος διαχείρισης της σχεδιοποιημένης λειτουργίας των παραγωγικών δυνάμεων. Στην κλίμακα όλης της κοινωνίας το κράτος ανέλαβε να επιτελέσει αυτό το διευθυντικό έργο, το οποίο δεν μπορούσαν να φέρουν εις πέρας οι άμεσοι παραγωγοί.

Όπως ορθώς σημειώνουν οι Α. Μπουζγκάλιν και Α. Κολγκάνοφ, «ο γραφειοκρατισμός αποτελεί φυσικό φαινόμενο εκεί όπου αντικειμενικά έχει εμφανισθεί η αναγκαιότητα για μια συνειδητή κοινωνική οργάνωση της οικονομικής ζωής και για τη διαχείριση της παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα, ενώ η δυνατότητα μιας τέτοιας διαχείρισης δεν μπορεί να υλοποιηθεί από τους ίδιους τους εργαζόμενους»³⁶.

Ο Ένγκελς, στο δοκίμιό του *Περί εξουσίας*, φαίνεται να αναγνωρίζει τον αναπόφευκτο για την εκμηχανισμένη παραγωγή διαχωρισμό των εργαζομένων σε διευθυντές και εκτελεστές. Ασκώντας κριτική στους σοσιαλιστές που υποστήριζαν την άμεση κατάργηση κάθε εξουσίας μετά τη νίκη της επανάστασης και αναφερόμενος στην αισθητή παραγωγική δομή και οργάνωση της μεγάλης βιομηχανίας, ο Ένγκελς διατύπωσε την άποψη ότι «Ο αυτόματος μηχανισμός ενός μεγάλου εργοστασίου είναι πολύ πιο τυραννικός από ό,τι ήταν άλλοτε οι μικροί κεφαλαιοκράτες ...» και ότι «Το να θέλουμε να καταργήσουμε το κύρος στη μεγάλη βιομηχανία είναι σαν να θέλουμε να καταργήσουμε την ίδια τη βιομηχανία, είναι σαν να θέλουμε να καταστρέψουμε την ατμοκίνητη νηματοουργία για να γυρίσουμε πίσω στο ροδάκι»³⁷.

Είναι γνωστό ότι ο Μπακούνιν είχε καταγγείλει και απορρίψει την πιθανότητα «κυριαρχίας» των επιστημόνων σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Ο ρόλος όμως των επιστημόνων στην κοινωνία δεν καθορίζεται από τη βούληση κάποιων ιδεολόγων, αλλά από τη ση-

μασία που έχει η επιστημονική γνώση στην εργασιακή δραστηριότητα των ανθρώπων, στη ζωή της κοινωνίας συνολικά.

Μια κοινωνία ανεπτυγμένη τεχνολογικά είναι αναπόφευκτα κοινωνία της επιστημονικής γνώσης και, βεβαίως, η χειραφετημένη αταξική κοινωνία είναι αυτή της πλήρους κυριαρχίας της επιστημονικής εργασίας ως καθολικής εργασίας των ανθρώπων³⁸.

Στο βαθμό, όμως, που η ενασχόληση με την επιστήμη αφορά μόνο μέρος των εργαζομένων, το μέρος αυτό αναπόφευκτα θα παίζει αποφασιστικό ρόλο στη ζωή της κοινωνίας. Μιλώντας δε για ενασχόληση με την επιστήμη εννοούμε τη συστηματική επιστημονική εργασιακή δραστηριότητα, δηλαδή ένα οργανικό και αναγκαίο τμήμα της συνολικής εργασιακής προσπάθειας της κοινωνίας.

Η διατήρηση του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» γεννούσε μιαν ευρύτερη κοινωνική αντίθεση. Αφενός, η άμεση εμπλοκή του εργαζομένου, ως φυσικής δύναμης, στην παραγωγική διαδικασία σήμαινε τον κατακερματισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε πληθώρα συγκροτημάτων «άνθρωπος-μηχανή» και «άνθρωπος-χειροκίνητα εργαλεία», την πολυδιάσπαση, δηλαδή, της εργασίας σε ξεχωριστά και σχετικώς απομονωμένα μέρη και το διαχωρισμό των εργαζομένων μέσα στην εργασιακή τους δραστηριότητα.

Αυτή η άμεση –φυσική– εμπλοκή των εργαζομένων στην παραγωγή είχε ως συνέπεια να ενσαρκώνεται στη μονάδα του συνολικού κοινωνικού προϊόντος η εργασία του μεμονωμένου εργαζομένου ή μιας ομάδας εργαζομένων που στην κλίμακα της κοινωνικής παραγωγής λειτουργούσε ως μονάδα. Έτσι στη μονάδα του συνολικού κοινωνικού προϊόντος ενσαρκωνόταν διαφορετική ποσότητα ζωντανής εργασίας.

Όταν όμως η εργασία στην αμεσότητά της αποτελεί τη «μεγάλη πηγή του πλούτου», τότε η ανταλλακτική αξία καθίσταται νομοτελειακά «μέτρο της αξίας χρήσης»³⁹ και συνεπώς οι εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις διατηρούνται (νόμιμα ή παράνομα) στο σύστημα της σοσιαλιστικής παραγωγής. Η διατήρηση των εμπορευματικών χρηματικών σχέσεων είναι δηλωτική της διατήρησης, σε ορισμένο βαθμό, της αποξένωσης μεταξύ των εργαζομένων, της διατήρησης σημαντικής διαφοράς μεταξύ του ατομικού συμφέροντος, από τη μια πλευρά, και του κοινωνικού, από την άλλη. Η εργασία αντί μισθού, ως αναπόφευκτη συνέπεια της ενσάρκωσης στη μονάδα του συνολικού κοινωνικού προϊόντος διαφορετικής ποσότητας ζωντανής εργασίας, σημαίνει τη διατήρηση, σε ορισμένα πλαίσια, της ιδιοτελούς επιδίωξης των ιδίων των εργαζομένων να παίρνουν όσο γίνεται μεγαλύτερο μισθό προσφέροντας λιγότερη εργασία, να καταλαμβάνουν τις πλέον ευνοϊκές εργασιακές θέσεις, αφήνοντας τις λιγότερο ευνοϊκές για τους άλλους.

Αφετέρου, όταν στην κοινωνία έχει αναπτυχθεί η μεγάλη βιομηχανία και η παραγωγή στηρίζεται στη λειτουργία των μηχανών, τότε έχει εμφανιστεί η τεχνική αναγκαιότητα του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας⁴⁰, έχουν δηλαδή αναπτυχθεί αντικειμενικοί καθολικοί δεσμοί μεταξύ διαφόρων τμημάτων της κοινωνικής παραγωγής. Σε αυτό το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων προκύπτει η αναγκαιότητα καθολικών ρυθμίσεων και σχεδιασμού της παραγωγικής δραστηριότητας. Στη βάση αυτής της αναγκαιότητας κατέστη εφικτή η εγκαθίδρυση και ανάπτυξη της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, όπως αυτή εμφανίστηκε τον 20ό αιώνα στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Η σχέση μεταξύ, αφενός, της διατήρησης του κατακερματισμού της κοινωνικής εργασίας σε ξεχωριστά και σχετικώς απομονωμένα μέρη, του διαχωρισμού των εργαζομένων μέσα στην εργασιακή τους δραστηριότητα και των αναπόφευκτων εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων, και, αφετέρου, της σχεδιασμένης ανάπτυξης καθολικών δεσμών μέσα στην παραγωγή, της ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας στα πλαίσια της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής αποτελούσε τη θεμελιώδη αντίφαση των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Η παραπάνω αντίφαση επηρέαζε τον ίδιο το χαρακτήρα της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Οι σχέσεις της κοινωνικής ιδιοκτησίας (από τη στιγμή που διατηρούνταν ο κατακερματισμός της εργασίας σε σχετικώς απομονωμένα μέρη) υλοποιούνταν διαμέσου της κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Αυτό σήμαινε όχι μόνο τη διεύθυνση της παραγωγής από ένα ενιαίο κέντρο αλλά, πρωτίστως, τη συνένωση των κατακερματισμένων παραγωγικών δυνάμεων διαμέσου του κράτους, συμπεριλαμβανομένων και των ανθρώπων ως άμεσης παραγωγικής δύναμης, τη διασφάλιση διαμέσου του κρατικού ελεγκτικού μηχανισμού της συλλογικής-συνεργατικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Ο Ε. Ιλιένκοφ είχε επισημάνει ότι στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ανακύπτει το ζήτημα μετεξέλιξης «της σοσιαλιστικής μορφής της κοινωνικής ιδιοκτησίας (η οποία διατηρεί ακόμη από τον κόσμο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας τον κληρονομημένο καταμερισμό εργασίας, και συνεπώς το χρήμα, τη νομική μορφή καθορισμού της δραστηριότητας και το κράτος ως ξεχωριστό μηχανισμό διεύθυνσης ανθρώπων) σε κομμουνιστική μορφή ιδιοκτησίας, η οποία δεν θα έχει πλέον ανάγκη από ξένους, ευρισκόμενους εκτός του ατόμου “διαμεσολαβητές”»⁴¹.

Στα πλαίσια της κοινωνικής-κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» επέτυχαν μεγάλη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη, προώθησαν σε σημαντικό βαθμό την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη. Υπογραμμίζουμε εμφατικά το γεγονός ότι στις χώρες αυτές μια σειρά θεμελιωδών αναγκών (η ανάγκη για στέγη, διατροφή, περίθαλψη, μόρφωση, ψυχαγωγία, μετακίνηση) ικανοποιούνταν, σε μεγάλο βαθμό, ως ανάγκες των μελών της σοσιαλιστικής κοινωνίας, διαμέσου κοινωνικών πόρων (των κοινωνικών ταμείων κατανάλωσης) και όχι διαμέσου ατομικής συσσώρευσης.

Στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», το μέρος του παραγόμενου πλούτου που μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ατομικής ιδιοποίησης αφορούσε την ικανοποίηση ατομικών αναγκών (αν και η ιδιοποίηση αυτή ήταν αρκετά άνιση, όπως άνισος ήταν και ο βαθμός ικανοποίησης των ατομικών αναγκών). Τα μέσα παραγωγής και το σύνολο των υποδομών αναπτύσσονταν ως συλλογική ιδιοκτησία. Αυτό αποτέλεσε σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση της κατάργησης των κοινωνικών αντιθέσεων, απείχε όμως παρασάγγες από την ολοκληρωτική επίτευξη αυτού του αποτελέσματος.

Επίσης, στα πλαίσια των εν λόγω κοινωνικών σχέσεων αρκετοί πολίτες εργάστηκαν με ειλικρίνεια και συνέπεια για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας και αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη της προόδου που σημειώθηκε στον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Αυτό όμως δεν ίσχυε για το σύνολο των εργαζομένων, αρκετά μεγάλο μέρος των οποίων αντιμετώπιζε κομπορμιστικά και χρησιμοθηρικά τις νέες κοινωνικές σχέσεις.

Εδώ θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι η τυπική (με τη μορφή της κρατικοποίησης) κοι-

ωνικοποίηση της παραγωγής στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είχε για το συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης της υλικής παραγωγής (για την εκμηχανισμένη παραγωγή) νομοτελή χαρακτήρα. Με κανέναν άλλο τρόπο δεν θα μπορούσε στις δοσμένες συνθήκες και στην κλίμακα ολόκληρης χώρας να ενωθεί το σύνολο των μέσων παραγωγής.

Είναι, ωστόσο, χρήσιμο να έχουμε υπόψη ότι η εκμηχανισμένη παραγωγή σε αντιδιαστολή προς την καθολικά αυτοματοποιημένη συνιστά το πρώτο, ανώριμο στάδιο ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας.

Όπως αναφέρει ο Β. Βαζιούλιν, «Η καθαυτό μηχανική παραγωγή (σε αντιδιαστολή με την αυτοματοποιημένη παραγωγή) δεν αποτελεί και δεν μπορεί να αποτελέσει μian ενιαία παραγωγή στην κλίμακα μίας μεμονωμένης χώρας, πολλώ μάλλον δε στην κλίμακα της ανθρώπινης κοινωνίας εν συνόλω ... Κατά τη βαθμίδα της μηχανικής παραγωγής, ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής έχει μεν καταστεί πλέον τεχνική αναγκαιότητα, αλλά αυτό ισχύει για μεμονωμένες μηχανές είτε συστήματα μηχανών, μη ενοποιημένων στην κλίμακα της χώρας (πολλώ μάλλον δε της ανθρωπότητας συνολικά) σ' ένα ενιαίο σύστημα μηχανών»⁴².

4. Ο μαρσμός του κράτους στον ορίζοντα του ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνικής εργασίας

Η εν πολλοίς τυπική κοινωνικοποίηση της παραγωγής στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» συνεπαγόταν την ύπαρξη του σοσιαλιστικού κράτους ως μηχανισμού συνένωσης των κατακερματισμένων μέσων παραγωγής, ως μέσου κατασταλτικής αποτροπής των ιδιοτελών και φυγόκεντρων δυνάμεων. Το κράτος, όμως, όντας ιδιαίτερος (λόγω του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας) μηχανισμός διεύθυνσης ανθρώπων από ανθρώπους συνιστούσε αποξενωμένη από την κοινωνία δύναμη, με εγγενή την τάση διεύθυνσης της αυτονομίας της. Όταν η αυτονόμηση του κράτους έφτασε σε μεγάλο βαθμό, τότε αυτό άρχισε να «δουλεύει» για τον εαυτό του.

Η τάση αυτή στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» εκδηλώθηκε με τη μορφή του εκτεταμένου παρασιτισμού, της αυθαιρεσίας και του αυταρχισμού της κρατικής εξουσίας. Εφόσον, όμως, αυτός ο κρατικός διοικητικός μηχανισμός είχε στα χέρια του το σιντονισμό και τη διεύθυνση των παραγωγικών διαδικασιών, την οργάνωση της κοινωνικής εργασίας, η ενίσχυση του παρασιτικού του χαρακτήρα υπονόμεισε στο έπακρο τη διεθυντική του λειτουργία με αποτέλεσμα τη γενική αποδιοργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας.

Εκτός αυτού, ο γενικός εκφυλισμός του κρατικού μηχανισμού σήμαινε πλέον ότι οι παλινορθωτικές τάσεις που αυτός πρωτίτερα ήλεγχε με κατασταλτικό τρόπο είχαν κατισχύσει και σε αυτόν (όντας ήδη υπαρκτές και ισχυρές μέσα στην κοινωνία), με αποτέλεσμα να εκδηλωθούν πλέον ανεξέλεγκτα και να οδηγήσουν τελικά στην παλινορθωση της κεφαλαιοκρατίας.

Δυστυχώς, στα σοσιαλιστικά εγχειρήματα του 20ού αιώνα οι μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που αναμφίβολα συντελέστηκαν απείχαν πολύ από την προαγωγή των εργαζομένων σε μια θέση που θα τους επέτρεπε να υπερβούν την κρατική διεύθυνση της κοινωνίας, να καταστούν οι ίδιοι αυθεντικοί διεθυντές των κοινών υποθέσεων.

Η απόσταση που χώριζε την τυπική κοινωνικοποίηση της παραγωγής στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» από την ώριμη κομμουνιστική κοινωνικοποίηση απεδείχθη πολύ μεγάλη. Πολύ μεγαλύτερη από το χρονικό διάστημα που χρειάστηκε για τη σημαντική ενίσχυση και τελική κατίσχυση των εγγενών του κρατικού μηχανισμού παρασιτικών τάσεων, αλλά κυρίως, για την ενίσχυση και εκρηκτική εκδήλωση των εσωτερικών σ' αυτές τις κοινωνίες αντιθέσεων.

Η κατάργηση του κράτους θα ήταν εφικτή σε μια διαδικασία υπέρβασης των εσωτερικών αντιθέσεων της εργασίας, των αντιθέσεων στη σφαίρα της υλικής παραγωγής μεταξύ των ίδιων των εργαζομένων, κάτι που, σε τελευταία ανάλυση, προϋπέθετε τη σταδιακή κατάργηση του κυρίαρχου στη μέχρι τώρα ιστορική εξέλιξη τύπου εργαζομένου, του εργαζομένου ως άμεσου –φυσικού– συντελεστή της παραγωγής.

Η σπουδαία ιδέα του Ένγκελς, (την οποία, ειρήσθω εν παρόδω, είχε πρωτοδιατυπώσει ο Σαιν-Σιμόν), ότι στα πλαίσια ενός σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας «Στη θέση της κυβέρνησης πάνω σε πρόσωπα, έρχεται η διοίκηση υποθέσεων και η καθοδήγηση διαδικασιών παραγωγής»⁴³, προϋποθέτει για την υλοποίησή της όχι απλώς την κατάργηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, αλλά μια βαθύτατη αλλαγή του χαρακτήρα της εργασίας, ώστε οι άνθρωποι να πάψουν να είναι φυσικοί συντελεστές των «διαδικασιών παραγωγής» και, συνεπώς, να πάψουν να αποτελούν και οι ίδιοι αντικείμενο διεύθυνσης.

Φρονώ ότι η χειραφέτηση των ανθρώπων από το κράτος, στα πλαίσια ενός σοσιαλιστικού εγχειρήματος, είναι συνυφασμένη με τον ριζικό μετασχηματισμό των συντελεστών της εργασίας, με την ανάπτυξη του κοινωνικού της χαρακτήρα στο επίπεδο της ολοκληρωμένης αυτοματοποίησης της παραγωγής, στο οποίο «... παύει ... η άμεση εργασία να αποτελεί τέτοια βάση της παραγωγής, από τη μια μεριά γιατί γίνεται πιο πολύ εποπτική και ρυθμιστική δραστηριότητα· αλλά επίσης και επειδή το προϊόν παύει να είναι προϊόν της μεμονωμένης άμεσης εργασίας και σαν παραγωγός εμφανίζεται, αντίθετα, ο συνδυασμός της κοινωνικής δραστηριότητας»⁴⁴.

Αυθεντική ικανότητα αυτοδιαχείρισης αποκτούν οι άνθρωποι μόνο τότε όταν παύουν οι ίδιοι να λειτουργούν ως φυσικοί συντελεστές της παραγωγής, όταν η παραγωγική διαδικασία συντελείται διαμέσου αυτοματοποιημένων και συνεπώς αυτενεργών-αυτορυθμιζόμενων μέσων παραγωγής⁴⁵, όταν στη μονάδα του παραγόμενου προϊόντος δεν ενσαρκώνονται πλέον οι φυσικές προσπάθειες ξεχωριστών εργαζομένων ή ομάδων αυτών, αλλά ενσαρκώνεται η σχεδιαστική-εποπτική δραστηριότητά τους ως καθολική επιστημονική εργασία. Το αποτέλεσμα αυτής της εργασίας δεν μπορεί πλέον να καταλογιστεί στο ξεχωριστό άτομο ή στην ξεχωριστή ομάδα ανθρώπων αλλά υφίσταται ως συλλογικό αποτέλεσμα της συνολικής επιστημονικής-πνευματικής δημιουργίας της κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση οι άνθρωποι χειρίζονται-διαχειρίζονται ως πραγματικά ενιαία κοινωνική ολότητα τα μέσα παραγωγής.

Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή και στο βαθμό που οι εργαζόμενοι εμπλέκονται άμεσα στην παραγωγή, αποτελούν, εν πολλοίς, και οι ίδιοι αντικείμενο διαχείρισης-διεύθυνσης (υπολογισμού, συντονισμού, προγραμματισμού της έντασης, του ρυθμού, της διάρκειας, της κατεύθυνσης των φυσικών-μυϊκών εργασιακών τους προσπαθειών), προκειμένου να λειτουργήσει εύρυθμα το σύνολο του παραγωγικού μηχανισμού.

Τα σοσιαλιστικά εγχειρήματα στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» καταμαρτυρούν, κατά τη γνώμη μου, το γεγονός ότι όχι μόνο η κατάργηση του κράτους δεν θα μπορούσε να συντελεστεί αίφνης, διαμέσου βουλευσιαρχικών ενεργειών, όπως υποστήριζε ο Μπακοΐνιν, αλλά και ότι ο σταδιακός μαρξισμός του, για τον οποίο έκανε λόγο ο Μαρξ, δεν θα μπορούσε να αποτελέσει αυτόνομο στόχο ενός σοσιαλιστικού εγχειρήματος, μιας και είναι συνυφασμένος με όλη τη διαδικασία ριζικού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της εργασίας και της κοινωνίας.

Οι κλασικοί του μαρξισμού απέρριπταν τις απλουστευτικές αντιλήψεις αναφορικά με την γρήγορη κατάργηση του κράτους. Την ίδια στιγμή δεν είχαν, ούτε μπορούσαν να έχουν, σαφή αντίληψη για την πορεία μαρξισμού του κράτους σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Εν πολλοίς, η αισιοδοξία τους για το εφικτό του σταδιακού μαρξισμού του κράτους πηγάζει από την υπερεκτίμηση της δυνατότητας που παρείχε ο βιομηχανικός καπιταλισμός για την αυθεντική κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής.

Θεωρούσαν, δηλαδή, ότι η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας, η εκμηχάνιση της παραγωγής εν γένει, αποτελούν επαρκή υλική βάση ώστε η εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής να μετατρέψει τα τελευταία σε κτήμα όλης της κοινωνίας. Γι' αυτό και πίστευαν ότι θα ήταν άμεσα εφικτή η κατάργηση των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων⁴⁶.

Το γεγονός, όμως, ότι οι Μαρξ και Ένγκελς δεν αντιλαμβάνονταν πως η σοσιαλιστική κοινωνικοποίηση των εκμηχανισμένων μέσων παραγωγής συνιστά ακόμη ανώριμη κοινωνικοποίηση (σε διάκριση από την ώριμη κοινωνικοποίηση της αυτοματοποιημένης παραγωγής) ουδόλως καταργεί τη σπουδαιότητα της μαρξιστικής αντίληψης σχετικά με την προοπτική της αταξικής κοινωνίας.

Όστόσο, η μαρξική πρόβλεψη περί μαρξισμού του κράτους χρειάζεται να τοποθετηθεί σε μια μεγάλη χρονική προοπτική, ταυτόσημη με τη διάρκεια των βαθύτατων αλλαγών στην εργασία και στις κοινωνικές σχέσεις που θα απαιτούσε η οικοδόμηση της αταξικής κοινωνίας.

Η πορεία της ανθρωπότητας προς μια κοινωνία χωρίς κράτος, προς την αταξική κομμουνιστική κοινωνία, συνιστά μετασχηματισμό –υπέρβαση– όχι μόνον της κεφαλαιοκρατίας, αλλά και όλων των κληρονομημένων από το παρελθόν της ανθρωπότητας σχέσεων, όλου του προηγούμενου τύπου ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας. Συνιστά υπέρβαση όλων των φυσικών συντελεστών και σχέσεων που κληρονόμησε η ανθρώπινη εργασία και κοινωνία από το αφετηριακό σημείο εμφάνισής της στα σπλάχνα της φύσης⁴⁷.

Σε ό,τι αφορά, τώρα, την αντίληψη του Μπακοΐνιν περί δυνατότητας αυτόματης κατάργησης της κρατικής εξουσίας την επαύριον της επανάστασης, θεωρώ ότι είναι δηλωτική της ειδοποιού για την αναρχική ιδεολογία φετιχοποίησης του κράτους. Φετιχοποίηση, εν προκειμένω, σημαίνει τη θεώρηση του κράτους ως αυθύπαρκτου πρωταγωνιστή της κοινωνικής ζωής. Η εν λόγω αντίληψη, στο βαθμό που δεν λαμβάνει υπόψη τους υλικούς όρους ύπαρξης του κράτους και τις προϋποθέσεις υπέρβασής του καταλήγει σ' ένα ιδεώδες αναρχικής κοινωνίας το οποίο στερείται κάθε τεκμηρίωσης, στερείται αναφοράς σε αντικειμενικές –ιστορικές– προϋποθέσεις πραγματοποίησής του.

Αυτό το στοιχείο του αναρχικού κοινωνικού ιδεώδους το εκφράζει με χαρακτηριστικό τρόπο ο Γκ. Λαντάουερ ισχυριζόμενος ότι «...ο σοσιαλισμός είναι εφικτός σε όλες τις επο-

χές και σε όλες τις εποχές ανέφικτος· είναι εφικτός όταν υπάρχουν οι σωστοί άνθρωποι οι οποίοι τον θέλουν, δηλαδή τον πράττουν...» και ότι, συνελπώς, «Από το άτομο αρχίζουν όλα· και στο άτομο βρίσκονται όλα»⁴⁸. Στο ίδιο πνεύμα, ο Ε. Μαλατέστα δηλώνει ότι «Δεν πρόκειται, επομένως, να φτάσουμε στην αναρχία ούτε σήμερα, ούτε αύριο, ούτε σε δέκα αιώνες· απλώς, θα πορευόμαστε προς την αναρχία, σήμερα, αύριο και πάντα», «...η αναρχία...θα έχει πραγματοποιηθεί μόνο για όσους τη θέλουν...θα επεκτείνεται έτσι, θα κερδίζει σιγά σιγά τους ανθρώπους και τα πράγματα μέχρι που θ' αγαλιάσει όλους τους ανθρώπους και όλες τις εκδηλώσεις της ζωής»⁴⁹.

Το αποτέλεσμα αυτής της μη ιστορικής αντίληψης περί ιδεώδους είναι η αναζήτηση περιπτώσεων υλοποίησής του σε όλο το εύρος του ιστορικού χρόνου. Το αναρχικό ιδεώδες αντί να σηματοδοτεί την υπέρβαση του παρελθόντος της ανθρωπότητας (ταξικού και προταξικού) καταλήγει στην ιδιότυπη εξιδανίκευσή του⁵⁰.

Εν κατακλείδι, είναι σημαντικό να επισημάνουμε τη μεθοδολογική σπουδαιότητα της αντίληψης των κλασικών του μαρξισμού ότι το κράτος στην πορεία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος δεν καταργείται αλλά μετασχηματίζεται σταδιακά από μηχανισμός διεύθυνσης ανθρώπων σε μηχανισμό διαχείρισης πραγμάτων, παραγωγικών διαδικασιών⁵¹. Αυτή η ιδέα ανοίγει το δρόμο για τη μελέτη όλων εκείνων των συνθηκών και προϋποθέσεων που θα επέτρεπαν στους ανθρώπους να πάψουν να είναι φυσικοί συντελεστές της παραγωγής και να γίνουν οι επόπτες και ρυθμιστές της.

Εδώ έχουμε υπόψη και το νέο στάδιο ωρίμανσης της τεχνικής αναγκαιότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, το οποίο αναπτύσσεται σήμερα δυναμικά ως τάση μέσα στην κεφαλαιοκρατία (κυρίως στις πλέον αναπτυγμένες χώρες), με τη μορφή της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης και της αυτοματοποίησης της παραγωγής και αλλάζει άρδην το χαρακτήρα της εργασιακής δραστηριότητας. Εμφανίζονται πλέον νέες δυνατότητες τεμηρίωσης του εφικτού της σοσιαλιστικής κοινωνικής αλλαγής. Η αναγκαιότητα, ωστόσο, αυτής της αλλαγής εδράζεται πάντα στην αντικειμενική ταξική αντίθεση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας, η υπέρβαση της οποίας μόνο με τον συνειδητό αγώνα των ανθρώπων της εργασίας μπορεί να πραγματοποιηθεί.

Προκειμένου να είναι επιτυχείς οι μελλοντικές προσπάθειες κοινωνικής χειραφέτησης, η επαναστατική θεωρία καλείται να επαναδιατυπώσει το σοσιαλιστικό ιδεώδες βάσει της κατανόησης των σύγχρονων δυνατοτήτων κοινωνικοποίησης της εργασίας, αλλά και των αντιφάσεων και δυσκολιών των πρώτων σοσιαλιστικών εγχειρημάτων.

Σημειώσεις

1. Ο Μπακούνιν, επισημαίνει ο D. Guerin, «καλεί σε επιφυλακή, απ' τον καιρό εκείνο, απέναντι σε ορισμένες αντιλήψεις για την οργάνωση του εργατικού κινήματος και της "προλεταριακής" εξουσίας που, πολύ αργότερα, θα οδηγήσουν τη ρωσική επανάσταση στον εκφυλισμό». D. Guerin, *Ο αναρχισμός*, Ελευθερος Τύπος, σ. 27.

2. Γ. Ρούσης, *Το κράτος. Απ' τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ*, εκδ. Γκοβόστη, σσ. 207, 219.

3. Ο Γ. Καρύτσας δηλώνει ότι «Η διαμάχη του Μπακούνιν με τον Μαξ θα διατηρεί πάντοτε τη σημαντικότητά της» και ότι η καταδίκη εκ μέρους του Μπακούνιν του μαρξιστικού «εξουσιασμού» «υπερβαίνει το μαρξισμό»

- και ισχύει για όλους τους εξουσιασμούς πασών των ιδεολογιών». Γ. Κορύτσας, «Εισαγωγή», στο J. Clark, *Μαξ, Μπακοΐνιν και κοινωνικός μετασχηματισμός*, εκδ. Αρδήν, Αθήνα 1994, σ. 5.
4. Βλ. Κ. Μαξ, *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978.
  5. Βλ. J. Burnham, *Η επανάσταση των διειθυντών*, εκδ. Κάλβος, Milovan Djilas, *The New Class*, Praeger, New York 1962, Καστοριάδης Κ., *Η γραφειοκρατική κοινωνία*. 1. *Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία*, εκδ. ηφιλονβίβλια, Αθήνα 1985, Μ. Βοσλένσκυ, *Η Νομενκλατούρα*, εκδ. «Νεοεκδοτική» ΕΠΕ, Αθήνα 1981.
  6. Μ. Μπακοΐνιν, *Θεός και κράτος*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1986, σ. 103.
  7. Μ. Μπακοΐνιν, *Κρατισμός και αναρχία*, Ελεύθερος Τύπος, σ. 36.
  8. D. Guerin, ό.π., σ. 43.
  9. Μ. Μπακοΐνιν, *Κρατισμός και αναρχία*, σ. 141.
  10. Κ. Marx «Provisional Rules of the Association», στο Κ. Marx, F. Engels, *Collected Works*, τόμ. 20, σ. 14.
  11. Βλ. Κ. Μαξ, Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1982, σ. 46, Φ. Ένγκελς, *Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 108-109.
  12. Μ. Μπακοΐνιν, *Κρατισμός και αναρχία*, Ελεύθερος Τύπος, σ. 185.
  13. Ό.π., σσ. 185-186.
  14. Βλ. Κ. Μαξ, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 173.
  15. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμ. 2, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 37.
  16. Μ. Μπακοΐνιν, *Φεντεραλισμός, σοσιαλισμός, αντιθεολογισμός*, Ελεύθερος Τύπος, σ. 46.
  17. Α. Πάνεκουκ, *Τα εργατικά συμβούλια*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1996, σ. 121.
  18. Βλ. Β.Ι. Λένιν, *Τι να κάνουμε*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σ. 40.
  19. Βλ. Μ. Djilas, *The New Class*, Praeger, New York 1962, σσ. 38-39.
  20. Κ. Λεφόρ, *Τι είναι η γραφειοκρατία*, Εκδοτική ομάδα, σ. 41.
  21. Μ. Βοσλένσκυ, *Η Νομενκλατούρα*, εκδ. «Νεοεκδοτική» ΕΠΕ, Αθήνα 1981, σ. 53.
  22. Κ. Μαξ, *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σ. 83.
  23. Βλ. Α. Τρότσκι, *Η προδομένη επανάσταση*, εκδ. Αλλαγή, Αθήνα 1984, σ. 96.
  24. E. Mandel, *Power and Money*, Verso, London-N.Y. 1992, σ. 202.
  25. Βλ. J. Ioffe, *My i planeta*, Politizdat, Μόσχα 1988, σσ. 107-108.
  26. Βλ. *Rabocij i inzener. Social'nye faktory effektivnosti truda, Mysl'*, Μόσχα 1985, σ. 85.
  27. Βλ. *Otcuzdenie truda. Istorija i sovremennost'*, Ekonomika, Μόσχα 1989, σ. 219.
  28. D. Guerin, ό.π., σ. 138.
  29. Ρ. Ρίχτα, *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι*, εκδ. Ράπτα, Αθήνα 1978, σ. 117.
  30. Μ. Munk, «Σοσιαλισμός στην Τσεχοσλοβακία: τι πήγε στραβά;», *Ουτοπία*, τεύχος 54, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, σ. 49.
  31. Μ. Μπακοΐνιν, *Για έναν αντιεξουσιαστικό σοσιαλισμό*, Ελεύθερος Τύπος, σ. 57.
  32. Μ. Μπακοΐνιν, *Η Παρισινή Κομμούνια του 1871 και η ιδέα του κράτους*, Ελεύθερος Τύπος, σ. 96.
  33. Ε. Μαλατέστα, *Στο δρόμο για την αναρχία*, Κατσάνος, σ. 22.
  34. Ό.π., σ. 23.
  35. Μ. Μπουμπλερ, *Μονοπάτια στην Ουτοπία*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2000, σ. 57.
  36. A. Buzgalin, A. Kol'ganov, *Anatomija bjurokratizma*, Znanie, Μόσχα 1988, σ. 10.
  37. Φ. Ένγκελς, «Για το κύρος», στο Μαξ Κ., Ένγκελς Φ., *Διαλεχτά έργα*, τόμ. 1, σ. 768.
  38. «Καθολική εργασία (Allgemeine Arbeit) είναι κάθε επιστημονική εργασία, κάθε ανακάλυψη, κάθε εφευρεση. Καθορίζεται εν μέρει από τη συνεργασία των συγχρόνων, εν μέρει από τη χρησιμοποίηση της εργασίας των προγενεστέρων.» Marx K., Engels F. *Werke*, τόμ. 25, Dietz Verlag, Berlin 1984, σσ. 113-114.
  39. Κ. Μαξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Β', Στοχαστής, Αθήνα 1990, σ. 538.
  40. «...στο σύστημα των μηχανών η μεγάλη βιομηχανία έχει έναν απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό...ο συνεργατικός χαρακτήρας της διαδικασίας εργασίας γίνεται τώρα τεχνική ανάγκη, που υπαγορεύεται από τη φύση του ίδιου του μέσου εργασίας.» Κ. Μαξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 401.
  41. E.V. Il'enkov, «Marks i zapadnyi mir», στο E.V. Il'enkov, *Filosofija i kul'tura*, Politizdat, Μόσχα 1991, σ. 167.
  42. Β.Α. Βαζιουλίβ, *Η λογική της ιστορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 402.
  43. Φ. Ένγκελς, *Αντι-Ντίρινγκ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001, σ. 434.

44. Κ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμ. Β', ό.π., σ. 542.
45. Βλ. Β.Α. Βαζιούλιν, *Η διαλεκτική του ιστορικού προτάς και η μεθοδολογία της έρευνάς του*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988, σσ. 68-69.
46. Βλ. Φ. Εγγελς, *Αντί-Ντιρινγκ*, ό.π., σ. 436, και Κ. Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1994, σ. 21.
47. Η αντίληψη του κομμουνισμού ως μετασχηματισμού του ιστορικού παρελθόντος της ανθρωπότητας (ταξικού και προτάξικού) και ως σταδίου ωριμότητας των κοινωνικών σχέσεων θεμελιώνεται στο έργο: Β.Α. Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
48. Γκ. Λαντάουερ, *Έκκληση για σοσιαλισμό*, εκδ. Τροπή, Αθήνα 2001, σσ. 145, 188.
49. Ε. Μαλατέστα, ό.π., σσ. 67, 70.
50. Στους αναρχικούς ιδεολόγους ασκούν μεγάλη γοητεία οι ποικίλες μορφές κοινοτικής οργάνωσης των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (πόλεις-κράτη, αγροτικές κοινότητες, επαγγελματικές συντεχνίες, θρησκευτικές αδελφότητες κ.λπ.). Βλ. Π. Κροπότκιν, *Αναρχία. Η φιλοσοφία και το ιδανικό της*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1985, σσ. 30-31, και Μ. Μπερνέρι, *Περιήγηση στην Ουτοπία*, Νησίδες, Αθήνα 1999, σ. 58.
51. «Το κράτος δεν "καταργείται", αλλά απονεκρώνεται». Φ. Εγγελς, *Αντί-Ντιρινγκ*, ό.π., σ. 434.

Βίνσεντ Βαν Γκογκ, «Γυναίκα που βγάξει πατάτες», 1885.